

TEBRİZ’DE İLHANLILARDAN KALMA YIKIK BİR MESCİT¹

A DEVASTATED MASJID BUILT BY ILKHANIDS IN TABRIZ²

Doktora Öğr. İzzet ZORLU

Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, jeweller_shop@hotmail.com

Erzurum/Türkiye

0000-0001-8121-143X

ÖZET

Moğolların İran kolu olan İlhanlılar Tebriz başkentli bir devlet kurmuşlardır. Moğol ve Tebriz tarihinde ilklerin yaşandığı bu dönemde, Moğollar yeni yeni yerleşik hayata geçerken Tebriz ise kendi mimarlık tarihinde en devasa yapılara ev sahipliği yapmıştır. Moğollar adına bir diğer önemli gelişme olan devletin resmi dininin İslam oluşu da Gazan Han devrinde Tebriz’de vuku bulmuştur.

İlhanlı vezirlerinden Vezir Taceddin Ali Şah tarafından inşa edilen Tebriz Alishah Mescidi, aşkın ölçülere sahip İlhanlı eserlerinden biridir. Günümüze bir bütün olarak güney cephesi yani kible duvarı ve doğu-batı cephe duvarlarının bir kısmı ile gelebilen bu yapı, geriye bıraktığı yıkıntılarından yola çıkılsa bile ihtişamını hissettirmektedir. Yapı hem mescit olarak tanımlanarak dini mimari kapsamında incelenebilir hem de daha sonradan kaleye dönüştürülmesi ile savunma amaçlı kullanılarak askeri mimarlık kapsamına da girmektedir.

Sanat tarihçiler, planlardan, restitüsyonlardan ve bazı varsayımlardan yola çıkarak oluşturdukları modellemeler ile yapının ilk vaziyetini anlamaya yardımcı olmaktadır. Tebriz Alishah Mescidi tuğla mimarisi, sade süslemeleri ve tam olarak çözümlenemeyen örtü elemanı problemi ile araştırmacıların ilgisini çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tebriz, İlhanlılar, İlhanlı Mimarisi, Mescid-i Alishah, Arg-ı Tebriz

ABSTRACT

Ilkhanids which is the Iran branch of Mongols established a state and Tabriz was its capital. Both histories of Mongols and Tabriz have “first events” in that period, Mongols have recently begun permanent settlement and Tabriz has hosted the hugest buildings that we are never seen during its architectural history. Another important event for Mongols was the acceptance of Islam as a legal religion of the state in the period of Gazan Khan in Tabriz.

Vizier Taceddin Ali Shah, Ilkhanids vizier, built one of the excessive sized buildings called Tabriz Alishah Masjid. Southside as a whole block, partly west and east sides reached today and even the rest of the devastated building makes people feel its magnificence. The building was used both as a masjid and later as a citadel. Because of this, it can be introduced not only as a religious structure but also as a military structure as well.

Art historian assists us at plans, restitutions and several hypotheses to understand the first situation of the building. Researchers are interested in Tabriz Alishah Masjid’s brick architecture, plain ornaments and its insolvable cover element problem.

Keywords: Tabriz, Ilkhanids, Architecture of Ilkhanids, Alishah Masjid, Arch of Tabriz

¹ Bu makale 9-11 Ekim 2020 tarihleri arasında Adana’da düzenlenen “Uluslar arası 5. Çukurova Bilimsel Araştırmalar Kongresi” adlı etkinlikte özet bildirisi olarak sunulmuştur.

² This research is presented as a summary in the “Cukurova 5th International Scientific Researches Conference” October 9-11, 2020 Adana, Turkey.

1. GİRİŞ

Ülkemizde, Tebriz Alishah Mescidi üzerine yapılmış olan müstakil bir araştırma veya makale bulunmamaktadır. İlhanlıları veya Tebriz'i konu alan kitap ve tezlerde bu yapı ancak birkaç paragraf yer tutmaktadır.

Tarih, sanat tarihi konulu üç doktora tezinde bu yapıya sadece birer sayfa yer verilmiştir. Süleyman Bülbül'ün "İran İlhanlı Dönemi Mimari Süslemesi 13-14.yy" adlı doktora çalışmasında yapının süslemesi ve mimarisi hakkında bilgiler verilmiştir. Kader Polat'ın "5 ve 15.Yüzyıllar Arasında Tebriz" adlı doktora çalışmasında yapının planı ve bugünkü durumu, Mir Hedayat Seyyed Marandi'nin "İlhanlıların İran'daki Siyasi Faaliyetleri ve Eserleri" adlı doktora çalışmasında ise Alishah Mescidi'nin yapım yıllarında siyasi ve idari ortam aktarılmaktadır.

Kemal Özkurt'un "Tebriz'deki Mimari Eserler (1300-1925)" adlı kitabının yeni baskısı basım aşamasında olup, bu alandaki önemli bir açığı kapatacak nitelikte olacaktır.

Sanat tarihi araştırmalarında seyahatnameler ikinci önem derecesinde tutulmaktadırlar ve hatta bazı araştırmacılar bu kaynaklara başvurmamaktadırlar. Gezinlerin bazı anlatımları abartılı veya atlamalı olabileceği gibi, yol emniyeti olmadığından bazı soygun girişimlerinde bu gezi notlarının tamamı veya bir kısmı yitirilebilir. Böyle bir durumda yazar eksik olan kısımları hatırladığı kadarıyla yazmak durumunda olabileceği gibi eseri yayınlamak başka biri ise bu kısımlar eksik kalacaktır. Alishah Mescidi'nin günümüze sadece mihrap duvarı ile gelmesi yapıyı yorumlamak için oldukça az bilgi vermektedir. Bu durumda yapı tamamlandıktan sadece yedi yıl sonra bölgeye gitmiş olan İbn. Batuta yapının ilk durumu ve Jean Chardin'in seyahatnamesi ile de yapının 17.yüzyılın ikinci yarısındaki durumu öğrenilmiştir.

Bu araştırmada alan çalışması için Nisan 2019'da Tebriz'de Taceddin Alishah Mescidi yerinde incelenmiş daha sonra Atatürk Üniversitesi Merkezi Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İstanbul Orhan Kemal İl Halk Kütüphanesi, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'nde katalog taramaları yapılmıştır. YÖK Tez arşivi, Türkçe ve yabancı yayınlar dijital olarak taranmış, anahtar kelimeleri barındıran tüm yayınlar incelenmiştir.

2. İSLAM SONRASI DÖNEMDE TEBRİZ

İran'ın kuzeybatısında konumlanmış, Arap ve Fars kaynaklarında Tibriz, Bizans ve Ermeni kaynaklarında Tavreş veya Tavrez şeklinde isimlendirilen bir şehirdir Tebriz. Şehrin ilk İslam topraklarına katılışı 642 yılında Halife Ömer dönemindedir. Tebriz 730 yılında kısa süreliğine Hazar Türklerinin eline geçmiştir ve sonraki dönemlerde Abbasi hakimiyeti başlar. (Bilgili, 2011: 219)

Abbasilerin zayıflamasıyla bölgede sırasıyla Şirvanşahlar, Sâcogulları, Revvadiler, Sellariler, Ahmediler gibi çeşitli mahalli idareler hüküm sürmüş ve ardından Selçuklu Devleti tarih sahnesine çıkmıştır. (Aydoğmuşoğlu: 2007: 13)

Tebriz 1225 yılında Harizmşahların başkenti olmuş, 1231 yılında Moğol işgaline uğramış ve ardından 1256 yılında İlhanlıların başkenti olmuştur. (Bilgili, 2011: 219)

1385 yılında Altın Orda, 1410 yılında Karakoyunlu hakimiyeti Tebriz’de görülür. 1469 yılında Akkoyunlu ve 1502 yılında Safevi başşehri olmuştur. (Küçükkürtül, 2014: 143) Osmanlı Devletinin Tebriz’e tam bir hakimiyet kurduğunu söylemek zordur. Osmanlı Devleti Tebriz’i defalarca ele geçirmiştir ve böyle bir durumda şehirdeki Osmanlı eserleri akla gelir. Şehir sürekli Safaviler ile Osmanlılar arasında el değiştirmiştir. Defalarca hakimiyet kurulmasına rağmen bu fetihlerde şehir kısa süreler Osmanlı’da kaldığından imar faaliyetleri söz konusu olmamıştır.

1514 yılında Yavuz Sultan Selim (Küçükkürtül, 2014: 143), 1533 İrakeyn, 1548 Tebriz, 1553 Nahçıvan seferleri ile Kanuni Sultan Süleyman (Saray, 1999: 36), 1725 yılında Köprülüzade Abdullah Paşa ve 1731 yılında Hekimoğlu Ali Paşa eliyle Tebriz, Osmanlı idaresinde bulunmuştur. 1827’den 1945 yılına kadar şehir Rusların (Sovyetlerin) kontrolü altına girmiştir. 1946 yılında İran, Tebriz’e girip Azerbaycan hükümetine son vermiştir. (Küçükkürtül, 2014: 143-144)

1906 ve 1911 yılları arasındaki İran meşrutiyet devrimi ve sonrasında 1979’daki devrimin merkezinin Tebriz olması, bu kent sakinleri için ayrı bir gurur kaynağıdır. (Özkurt, 2020)

Tebriz’e hakim olan yöneticiler burada bulunan sanat ehlini kendi devletlerinin merkezine sevk etmişlerdir. Bunlardan bazıları; Timur’un Semerkand’a 1386 yılında, Yavuz Sultan Selim’in İstanbul’a 1514 yılında ve I. Abbas’ın İsfahan’a 1611 yılında gerçekleştirdikleri nakiller sayılabilir. (Bilgili, 2011: 221) Böyle bir hareketlilik Tebriz’in uzun yıllar sanata yön verebilecek kabiliyette sanat erbabı barındırdığı gösterir. Ayrıca bu durum Tebriz’i, bir sanat okulu olarak nitelenmesine olanak veren, yüksek bir seviyeye ulaştırmıştır.

Jean Chardin Seyahatnamesi’nde 1042 yılındaki depremle Tebriz’in tamamen yıkıldığını aktarmaktadır. Daha önceki depremde de aynı şekilde yıkılan şehir Abbasi halifesi Mütevekkil Billâh tarafından yeniden inşa edilip büyütülmüştü. (Chardin, 2014: 330) Tebriz tarihinde 16 büyük deprem yaşamıştır. (Küçükkürtül, 2014: 141)

Tebriz, Moğollar döneminde İran’a başkentlik yaptığından, kendi tarihinde hiçbir zaman ulaşmadığı bir zenginlik ve ilerleme kaydetti. Kentin nüfusu hızla artmaya ve çevresinde geniş mahalleler kurulmaya başlandı. (Polat, 2010: 117) Özellikle İlhanlılar döneminde tarihinin belki de altın çağlarından birini yaşamıştır. (Yuvalı, 1998: 32)

Tebriz, devrinin tüm endüstriyel ürünlerinin toplandığı bir kentti. (Haykıran, 2016: 282) Tebriz tarihinde devlet olarak İlhanlılar, hükümdar olarak da Gazan Han zamanında sivil ve dini mimariyi temsil eden eserler ile kalkınmıştır. Şehir gelirinin yükselmesi ile beraber kültür ve ilim merkezi olmuştur ve hatta Papa, Mısır ve Hindistan elçilerinin, Avrupa krallarının, Bizans imparatorlarının bir araya geldiği bir buluşma mekânıdır. (Jahn, 1971: 31-33, Yuvalı, 1998: 35) 17. yüzyılda bile Fransiskan rakiplerinin Tebriz’de bir yetimhanesi vardı. (Küçükkürtül, 2014: 140) Cenevizli ve Venedikli tüccarlar Tebriz’de kuvvet kazanıp, büyümüşlerdir. (Haykıran, 2016: 282)

3. İLHANLILAR VE SANAT

Selçukluların ve Artukluların pek çok kolu vardır ve bunların faaliyet gösterdiği bölgelere göre; Suriye Selçukluları, İran Selçukluları veya Mardin Artukluları olduğu gibi, Moğolların da kollarından biri İran’dadır. Bu İran Moğolları İlhanlı olarak tanımlanabilir.

İlhanlı hanedanından gelen hükümdarların önemli bir kısmı sert ve otoriter kişiler olarak tanınmıştır. (Beksaç ve Çobanoğlu, 2000: 105) Yönetim kuralları çok katı ilkelerle belirtilen İlhanlı Devleti'nde vezirlik riskli bir makamdı. Tâceddin Ali Şah haricinde İlhanlı vezirlerinin tümü farklı suçlamalarla idama mahkûm edilmiştir. (Abbasi ve Hajiabady, 2016:1, İkbâl, 2008: 339, Özgüdenli, 2013: 89) Suçlamalar daha çok rekabete dayalı olup, üst rütbeliler arasında vuku bulmuştur. (Yuvalı, 1994a: 121)

İlhanlı devleti kurucusu Hülagü Han'dan Gazan Han'a kadar olan yaklaşık yarım asırlık süreçte, İslami sanat eserlerinin tahribatı söz konusu iken Gazan Han ile beraber bir yeniden doğuş yaşanmıştır. Gazan Han'a kadar olan dönemde Hristiyanlığa ve Budizm'e sempati ile yaklaşan hükümdarlar aslında Müslümanlara karşı Moğol-Hristiyan birliğini oluşturmaya çalışmışlar ve İslam coğrafyası için büyük bir tehdit olarak şehirleri ve ilim merkezlerini tahrip etmişlerdir. Hristiyanlığa karşı ilgi duyan Hülagü, Abaka ve Argun hanlar zamanında Azerbaycan'da ve Batı İran'da çeşitli Nestüri manastırları ve kiliseleri yapılmıştır. (Beksaç ve Çobanoğlu, 2000: 105) Gazan Han zamanında İslamiyet kabul edilmiştir yani İran'ın bugünkü topraklarına en yakın ve bir bütün olarak İslam'ı kabulü en erken 1295 yılı olarak saptanabilir. Gazneliler, Selçuklular ve Harezmşahlılar da İslam devletleri olup İran'ın tamamında hüküm sürememişlerdir. (Marandi, 2015: 71)

Gazan Han ile beraber İslam'ı kabul eden İlhanlı yönetimi, hükmettiği topraklarda yoğun bir imar faaliyetine başlamıştır. Anadolu'da Tokat, Amasya, Erzurum, Niğde; İran'da Natanz, Veramin, Meraga, Sultaniye, Tebriz ve Lincan'da İlhanlı yapıları görülmektedir. Anadolu'da taş, İran'da tuğla malzeme inşaat materyali olarak kullanılmıştır. Süslemelerde çini, sırlı tuğla, tuğla ve alçı tercih edilmiştir. (Beksaç ve Çobanoğlu, 2000: 105)

Anadolu sınırları içinde inşa ettikleri eserlere; Amasya Bimarhanesi, Erzurum Yakutiye Medresesi, Niğde Hüdevend Hatun Türbesi, Tokat Nureddin b.Sentimur Türbesi örnek verilebilir. Ülkemiz sınırları dışında; Şeyh Abdüssamed İsfehâni Külliyesi, Veramin Mescidi Cuma, Sultaniye Olcayto Türbesi ve Meraga Kümbed-i Gafferiye önemli İlhanlı eserleridir. (Can ve Gün, 2015: 73)

İlhanlı sanatı genel olarak Moğol-Çin, Selçuklu, Zengi-Memlûklü sanatının etkisinde gelişim göstermiştir. İlhanlı devleti zamanında Büyük Selçukluya ait plan şemalarının daha iddialı ölçülerde tekrarlandığı görülmektedir. Bu dönemde aslında sanat alanında Selçuklulardan bir kopuş yaşanmamıştır. Selçuklunun süsleme, mimari ve tasarım alanlarındaki karakteristik özellikleri İlhanlılar ile beraber sürdürülmüştür. (Beksaç ve Çobanoğlu, 2000: 105) Selçuklu eserlerinde bitkisel kompozisyonlardaki olgunluk, denge ve sadelik, İlhanlılar eserlerinde kabarıklık, aşırılık ve yüzeyden fazla taşan, bir kaç basamaklı kabartma şeklinde uygulanmıştır. (Bülbül, 2012: 21)

İlhanlı mimarisi plan bakımından ve mimari öğeleri (mukarnas, portal, eyvan, tonoz, kubbe) bakımından, yapı tekniği ve malzemesini Selçuklu mimarisinden almıştır. (Yetkin, 1965: 140) Yapı malzemesi konusunda zaten bir coğrafyada taş veya mermer kullanımı yer altı kaynaklarının el verdiği ölçüde bir zorunluluk gibi düşünülebilir. Bunların noksanlığında tuğla ön plana çıkar. Aynı coğrafyaya hakim olan kültürler farklı zamanlarda aynı malzemeler ile eserler inşa edecektir.

14.yüzyılda İlhanlılar zamanında Herat, Meraga, Sultaniye ve Tebriz birçok kervansaray, darüşşifa, türbe, medrese ve camiye ev sahipliği yapmıştır. Tüm bu yapılar harap durumda olmalarına rağmen kalıntıları ile Moğolların kudret ve ihtişam zevkini yansıtmaktadırlar. (Yetkin, 1965: 140)

İlhanlı, Osmanlı, Celayirli, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Selçuklu ve Timurly devletleri yakın veya aynı coğrafyalarda egemenlik kurmuşlardır. 14. ve 15.yüzyıllar bu devletlerin her biri için kuruluş, yükseliş veya dağılma gibi farklı devirlerine denk gelse de bunlar bu tarihlerde hatta kimi aynı zaman diliminde faaliyet göstermiş devletlerdir. Bundan dolayı başta sanat olmak üzere pek çok hususta etkileşimde olmaları kaçınılmazdır. (Doğan ve Doğanay, 2017: 666)

Büyük Selçuklu devrinde kendini gösteren çini sanatı, İlhanlılar ile birlikte daha büyük bir gelişme göstermiştir. İlhanlılar devrinde firuze renkli çiniler, mozaik çini ve sırlı tuğla teknikleri mimari bezemede karşımıza çıkmaktadır. (Doğanay, 2010: 173)

Moğolların bilim dünyasına olan darbesi bilime ilgi duymamalarıyla sınırlı kalmamıştır, aynı zamanda Moğol askerlerinin ilk geldiklerinde İran'da bulunan kitapları yakıp kül etmeleri bilim ve sanat alanında bugüne kadar bir daha hiç yeri doldurulmayacak kadar büyük kayıplara yol açmıştır. Moğolların bölgeye yaptığı akınlarda yüzlerce şehir ve eser tahrip edilmekle kalmamış binlerce sanat adamı, ârif, âlim ve yazıcı da öldürülmüştür. (Marandi, 2015:142)

4. VEZİR TACEDDİN ALİ ŞAH

Taceddin Alişah Mescidi'ni inşa ettiren, İlhanlı tarihindeki ünlü şahsiyetlerden biri olan vezirin adı tam olarak Taceddin Ali Şah Gilan'dır. 1312 yılında vezir olarak atanmıştır. (Chardin, 2014: 324) Doğum tarihi net olarak bilinmemektedir. (Erdem, 2018: 107)

İlhanlıların hizmetine girmeden önce mücevher ticareti yapmakta olan Taceddin Ali Şah, bu mesleğinin kendisini saraya dahil edeceğinin farkındaydı. Dönemin aristokratlarının takdirini kazanmış, (Beyani, 1389: 490) Olcayto'nun da itibarını kazanmak için mücevherler hediye etmiştir. (Kaşani, 1384: 195) Becerikli ve ileri görüşlü biri olduğundan dolayı sözü dinlenir bir şahsiyetti. (Erdem, 2018: 104)

Dönemin vezirlerinden Sadeddin Saveci, Taceddin Ali Şah'ın yükselişini engellemek için onu Bağdat'ta bulunan devlete ait tekstil fabrikasının başına geçmesini sağladı. Bu olayı tersine çeviren Taceddin Ali Şah fabrikayı oldukça iyi yönetti ve itibarı daha da arttı. (Marandi, 2015: 133)

Olcayto zamanında devletin iç işlerine Sadeddin Saveci, Reşidüddin Fazlullah ve Vezir Taceddin Ali Şah bakmaktaydı. (Özgüdenli, 2007: 346) Sadeddin Saveci'nin yolsuzluk suçundan idamına karar verildi. (Özgüdenli, 2008: 20)

Olcayto'nun ölümüyle tahta 1317 yılında oğlu Ebu Said Bahadır Han geçmiştir. Henüz genç yaşta olmasından dolayı devlet işleri Olcayto'nun iki veziri arasında eşit yetkilerle yürütülüyordu. Bu vezirler Taceddin Ali Şah ile meşhur tarihçi, alim ve tabip Reşidüddin Fazlullah'tı. Sonraları Taceddin Ali, sultanı etkisi altına alarak devletin tek veziri olmayı başardı. (Yuvalı, 1994b: 218) Kendisi için yazılan kasideler, önemli şahsiyetlerinden biri olduğunu göstermektedir. (Özgüdenli, 2000: 521)

Taceddin Ali Şah çeşitli entrikalar ve oyunlar sonucu görevinden azlettirdiği Reşidüddin Fazlullah'ı daha sonra Olcayto'nun zehirlenmesi olayına karışmakla itham ederek yargılatmış. Yargılama sonucu Reşidüddin Fazlullah ve oğlu 1318 yılında idam edildi. Daha sonraki dönemlerde Yahudi olduğu iddiası ile kemikleri mezarından çıkarılarak Yahudi mezarlığına naklettirildi. (Özgüdenli, 2008: 20)

Vezir Taceddin Tebriz'deki mescidin haricinde Bağdat'ta Firdevsi adında bir işyeri, Sultaniye'de ise bir pazar yeri inşa ettirmiştir. Bağdat'taki eserine bazı kaynaklarda Firdevs Karhanesi denmektedir. Bu yapı 4000 zanaatkarın 13 gün gibi kısa bir sürede bitirdiği, Fırat Nehri'nden mermer getirilip kullanıldığı ve Vezir Taceddin'in itibarını perçinlediği bir imar faaliyeti olmuştur. (Kaşani, 1384: 121) Bu yapı 100 gez genişliğinde ve 600 gez uzunluğundadır.³ (Vassaf, 1346: 279, 280) Günümüz ölçü birimlerine göre 46 metre genişliğinde ve 277 metre uzunluğundadır.

Olcayto Han siyasi ve askeri başarıların kendinden sonra elbet unutulacağını, mimari eserlerin ise kendisinin hayırla hatırlanmasına vesile olacağını bilmekteydi. (Kaşani, 1969: 45, Örs, 1992: 86) Olcayto'nun mimari eserlere önem verdiğini bilen Taceddin Ali Şah Bağdat'ta Şatiye Sarayı ile Gıyasiyye ve Siyariyye adında iki medreseyi hizmete açtı. Sultaniye'de görkemli bir bahçe yaparak takdir ve beğenileri üzerinde topladı. (Vassaf, 1346: 280) Oldukça cömert olduğu bilinen Taceddin Ali Şah'ın inşa ettirdiği saray 10,000 dinara yapılmış ve cennet olarak tasvir edilmiştir. Tavanı altın, gümüş, inci tabanı ise firuzeler ve lal taşlarıyla bezelidir. Kapı ve duvarlarında zümrüt ile yakut kullanılmıştır. (Blair, 1986: 147) Bu sarayın örtü elemanı hakkında bilgi sahibi olacağımız bir tasvirde sekiz cennetin gıpta ettiği yükseklikte bir kubbeden söz edilmektedir. (Örs, 1992: 88) Ülkemizde de imar faaliyetleri bulunan Taceddin Ali Şah, Gazan Han'ın emriyle Erciş kasabasını tahkim ettirmiştir. (Keleş, 2018: 16) Vezir Taceddin Ali Şah Erciş'in etrafına surlar inşa ettirmiştir. (Aylar, 2019: 88) Van Gölü kıyısında Erciş Kalesi'ni de inşa ettirmiştir. (Bakış vd., 2015: 11, Elmastaş ve Polat, 2007: 387) Kaynaklarda inşa ettirmiştir şeklinde bilgi olmasına rağmen Taceddin Ali Şah'ın Erciş Kalesini tamir ettirmiş olması daha doğru olacaktır. Çünkü kalenin menşei Urartulara kadar gitmektedir. (Erciş Kaymakamlığı, 2020)

5. TEBRİZ ALİŞAH MESCİDİ (1316-1324)

Yapı, Tebriz'in eski Narmiyân Mahallesi'ndeki Şariyeti ve Talegani Caddesi arasında konumlanmıştır. 38°4'24"N ve 46°17'21"E koordinatlarındadır. Tebriz şehir merkezinde bulunan bu yapı İlhanlı mimarisini temsil eden en büyük yapılardan biri olarak kabul edilir. Yapıda günümüze ulaşan herhangi bir yazıt yoktur. (Foto. 1) 1931 yılında Ulusal Miras Alanları listesi kaydedilmiştir.

Yapının duvarları on metreye yakın kalınlıktadır. Bölge halkının bir kısmı bu yapıyı, şehrin kale surları olarak bilmektedir. İdam mahkûmlarının infaz alanı olarak tanımlayanlar da vardır. (Canım, 2016: 45)

Yapı, bölge haklı tarafından ve günümüzde ele alınan seyahatnamelerde Arg-i Tebriz veya Arg-i Alişah şeklinde de adlandırılmaktadır. "Arg" Farsça'da kale anlamına gelmekte ve yapı günümüzde bir mescitten ziyade, şehre hâkim konumuyla beraber bir kale görünümündedir. Yaklaşık bir asır önce, Tebriz'de yüksek binalar yok iken bu yapı şehrin dört bir tarafından görülebilecek bir alana hâkimdi. Mescit tabiri ülkemizde küçük boyutlu ibadet mekânlarına verilen bir isim olduğundan bu

³ Gez birimi İran'da ve Babürlüler zamanında Hindistan'da kullanılmıştır. 1 Gez 46,2 Santimetreye eşittir. (Erkal, 1991: 412)

yapının da zihinlerde küçük bir yapı gibi algılanması yanlış olacaktır çünkü Türkiye’de mescit ancak mahalle ölçeğinde hizmet sunmaktadır.

Mescit veya kale olarak adlandırılan yapının bir diğer görüşe göre türbe olduğu da söylenmektedir. Tebriz’deki Alişah mimari kompleksinin orta avlusunda inşa edilen, tamamlanmamış bir İlhanlı türbesinin kalıntılarıdır. (Ayorloo ve Babayloo, 2014: 58) Yapı, ilk olarak on dördüncü yüzyılda İlhanlılar döneminde bir yer altı mezarlığı olarak düşünülmüştür. (Anonim 1, <https://hellotravel.com>)

Osmanlı kayıtlarında Özdemiroğlu Osman Paşa’nın⁴ 1585 tarihindeki Tebriz seferini anlatan Osmanlıca bir yazmada⁵ Kala-i Tebriz’in anlatıldığı bir bölüm vardır: *"Hem ol gün Kal'a -i Tebriz'in binası kol kol ve taraf taraf eger miran-ı miran selefden Şam-Gazan derler bir be-nam Sünni Padişahın türbesi ki, şehirden taşra Hazreti Eyyub kadar menzildir. Mah-ı mezburun altıncı günü (1 Ekim 1585 Salı) Serdar Hazretleri ile ziyarete varıldı. Bir kubbe-i bülekd kadrıdır ki, kubbe-ı eflak anın kemer bendine erişmez. Hakka budur ki, binası takrir ve tahrir ile iz'an olunmaz. Egerçi Ruy-i zeminde Ayasofya binasının misli bulunmaz: bunun bazı ta'rif olunacak mahalli andan yüz ziyadedir. Cümle-i vafından birisi, seksen bin kiremid iizerinde Kelime-i Tevhid yazılıp, saf saf bina ortasında dizilmişdir: Bir yekpare hem-var kubbedür. Anın içinde bir köşesinde, bir musanna kaşı müzehheb küçük kubbe dahi olub, Mezar-ı Şerif andadır".* (Zeyrek: 2001: 83-84) Burada tarif edilen görkemli yapı araştırmamıza konu olan Arg-ı Tebriz ile karıştırılmamalıdır. Arg-ı Tebriz’e yaklaşık 5 km uzaklıkta bulunan, Tebriz’in batısında Şam-Gazan⁶ adlı yerde Mahmud Gazan Han’ın inşa ettirdiği bir külliye ve kendi türbesi (Aştıyani, 1985: 280, Özgüdenli, 2006: 256) tarif edilmiştir, öte yandan bir Osmanlı Paşasının, Taceddin Ali Şah gibi bir vezirin türbesini ziyaret edeceği beklenmez.

Taceddin Ali Şah, Olcayto’nun gözüne girmek için bu mescidin planını bizzat kendi çizip inşasına başlamıştır. Bir mescitten ziyade çeşitli ilim faaliyetlerinin yapıldığı bir daru’l-ilim olma özelliği de vardır. (Wilber, 1969: 855) Yapının avlusunda havuzlu bahçe bulunur. (Sarton, aktaran Gördegir, 2019: 189) Fıskiyeli havuzun etrafında dört tane aslan figürü vardı ve bunların ağızından fışkıran sular kare formlu havuza doluyordu. Bahçedeki ağaçlar parsellenmiş gibi gruplar oluşturarak düzenlenmişti. (Pourtajrishi, 2014) Bu yapı 700 yıllıktır, 500 yıldır mescit, 200 yıldan az bir süredir kale olarak kullanılıyor. (Malakouti, 2003)

Türkiye Selçukluları tarihini konu alan en önemli kaynaklardan olan Müsameretül Ahbar adlı eserde yazar, bu mescidin sadece temelini görüp bunun Şam Emevi Cami dışında dünyada bir benzerinin olmadığını söylemiştir. (Aksarayı, 2000: 254)

Mescidin kronolojik olarak geçirdiği değişimler şu şekilde sıralanabilir:

⁴ Özdemiroğlu Osman Paşa, cesur bir komutan olmakla birlikte büyük bir devlet adamı idi. Başarılarından dolayı Divan-ı Hümayun’da 2. Vezirliğe getirilen Osman Paşa, 1584’te Doğu Serdarlığı ile vezir-i azamlığa yükseltiştir. 1587 senesinde, 60 yaşında Tebriz’i aldıktan sonra dönüşte Tebriz yakınlarında vefat etmiş, naaşı vasiyetine uyularak kethüdası Yahya Efendi tarafından Van üzerinden Diyarbakır’a getirilerek Fatih Paşa Camii’ndeki türbeye defnedilmiştir. (Beysanoğlu, 2003:627)

⁵ “Tarih-i Osman Paşa” adlı eser Viyana Milli Kütüphanesi’nden Yunus Zeyrek tarafından getirtilerek Türkçe’ye transkripsiyon yapılmıştır.

⁶ Şam Gazan bir mahalle büyüklüğünde olup kaynaklarda “Şenb-i Gazan, Gaza’n’iyye, Ebvabu’ul-bir” şeklinde farklı isimleri de mevcuttur. (Özgüdenli, 2009: 368-369, Yuvalı, 2017: 270, Sayılı, 1971: 385)

1322’de bir grup politikacı Kahire’den gelip mescidi ziyaret etmişlerdir. Mescidin mihrabının gotik kemerli olduğunu ve minarelerinin yaklaşık 54 metre yükseklikte ve 4 metre kalınlıkta olduğunu raporlarına yazmışlardır. (Mansouri, aktaran Shishvan, 2016: 2)

1323-1324 yılında yapının örtü elemanı, Taq Kasma olarak da bilinen Kisma Sarayının beşik tonozlu eyvanından daha uzun, geniş ve yüksek iken çökmüştür. Ali Şah’ın ömrünün son zamanlarında meydana gelen bu gelişme ile örtü elemanı yarım kalmıştır. (Mansouri, aktaran Shishvan, 2016: 2)

1324’te Taceddin Ali Şah ölmüş ve mescit kompleksinin içinde bir yere gömülmüştür. (Wilber, aktaran Shishvan, 2016: 2)

1533-1536 yıllarında Kanuni Sultan Süleyman’ın İran seferine katılan Matrakçı Nasuh, Tebriz’in minyatürünü detaylıca eserinde⁷ kayıt altına almıştır. Alishah Mescidi de tasvir edilen yapılar arasındadır. (Foto. 2 – 3)

1673 yılında mescidin durumunu Jean Chardin şu şekilde aktarmaktadır. “Neredeyse tamamen yıkılmış olan mescidin alt kısmı tamir edilmiş, halk ibadet etmek için bu kısmı kullanıyor, çok yüksek bir minaresi var. Erivan’dan gelirken ilk önce bu mescit görülür.” (Chardin, 2014:324)

1786 yılında Kaçar Hanedanlığı şehre hakim olmuştur. Yapı yıllarca medrese, tekke ve dervişlerin buluşma mekânı olarak da hizmet vermiştir. Zend Hanedanlığı dönemine kadar mescit olarak kullanılmaya devam eden yapı Kaçar Hanedanlığı zamanında (1786-1925) kale (arg) adı alarak ibadete kapatılmıştır. (Marandi, 2015:173) (Foto. 4) Yine aynı dönemde yapı, tahıl ve silah deposu olarak kullanıldı ve etrafı tel örgülerle, çitlerle çevrildi. (Anonim 2, <https://apochi.com>)

1804-1828 yıllarında Rus-Pers savaşları sırasında mescit tam anlamıyla şehrin kalesi olmuştur. Garnizon kulübesi, silah ve top dökümhanesi, ordunun karargahı ve kışla yapıya eklenerek Alishah Mescidi bir ordu üssü haline getirilmiştir. (Anonim 3, <http://irantraveller.org>)

9 Temmuz 1850 tarihinde Peygamber olduğunu iddia eden Mirza Ali Muhammet bu yüksek yapıdan alttaki hendeğe atılarak idam edilmiştir. (Browne, 1959: 63)

1911 yılında Ruslar Tebriz’i istila ettiler ve yapının duvarlarını bombaladılar. Şehri ele geçirdikten sonra yapıyı bir komuta merkezi olarak kullandılar. (Iran’s Metropolises News Agency, 2019)

1925-1941 yıllarındaki Rıza Şah Pehlevi yönetiminde yapının etrafına bazı bahçeler kuruldu ve “Milli Bahçe” adını aldı. (Anonim 4, <https://visitiran.ir>)

1971’de yapılan arkeolojik kazılarda tamamı Kaçar Hanedanlığına ait askeri mimari kalıntılar ve eski silahlar ortaya çıkarıldı. (Ayorloo ve Babayloo, 2014: 58)

1979 İran İslam Devriminden sonra yapı, Cuma namazları için tekrar camiye dönüştürüldü. (Anonim 4, <https://visitiran.ir>)

1980 yılında Tebriz valisi tarafından Alishah Mescidi bir takım yıkım faaliyetlerine maruz kalmıştır. (Anonim 5, <https://trippyar.com>) (Foto. 5 ve Çizim 1) Yakın geçmişe kadar yapının bulunduğu alan açık hava tiyatrosu olarak kullanılıyordu. (Pourtajrishi, 2014)

⁷ Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han adlı eserin dijital bir kopyası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nden temin edilmiştir. Türkçe Yazma Eserler başlığı altında T5964 numaralı demirbaşta kayıtlıdır.

1990'larda ve 2000'lerde İran Kültürel Miras Teşkilatı tarafından bir rehabilitasyon ve yenileme projesi yürütüldü. Ancak bu rehabilitasyon sırasında kalan tüm Kaçar dönemi gelişimi yapıdan kaldırıldı. (Anonim 3, <http://irantravellers.org>)

Alişah Mescidi'nin inşası tamamen bitirilememiş veya yapımından hemen sonra yıkılmış olma ihtimali vardır. İbn. Batuta'nın mescidi oldukça detaylı tasvir edebildiği göz önüne alındığında, mescidin yapımının çok büyük bir ölçüde tamamlandığı görüşü ön plana çıkmaktadır.

Yapının inşasından hemen sonra bölgeye giden ünlü seyyah İbn-i Batuta, bu yapının ilk hali hakkında ele geçen en detaylı bilgileri vermektedir: "Câmiin avlusu mermer ile duvarları kaşanî denilen bir nevi çini ile döşelidir. Ortasından su geçer. Orada çeşitli ağaçlar ile üzüm kütükleri ve yasemin ağacı mevcuttur. Bu câminin avlusunda her gün ikindi namazından sonra Yasin, Feth ve Amme surelerini okumak adettir. Şehir sakinleri bunu dinlemek için orada toplanır." (Batuta, 1983)

Tebriz'deki yapıların bazıları Timur'un büyük oğlu olan Miran Şah'ın emriyle yıkıldığı bilinmektedir. (Clavio, 1975: 89) 14.yy sonlarındaki Timur istilasını öncekilerden daha tahrip edici olmuştur. (Eyice, 1993: 74) İlhanlı döneminden sonra Tebriz, Celayirliler, Karakoyunlular ve Akkoyunlular'ın mücadelelerine sahne olmuş ve bu üçünün aralarındaki çekişmelerinde odak noktası olmuştur. Bu nedenle de 14.yy sonlarında bir takım yıkım ve yağmalar şehirde meydana gelmiştir. (Aydoğmuşoğlu, 2007: 65) Ebu Said Han'ın ölümünden sonra ortaya çıkan siyasi kaos ve devletin parçalanmasının ardından tahribat, yıkım ve yağma faaliyetleri Tebriz eserlerini etkilemiştir. (Yuvalı, 1998: 36) Safeviler ile Osmanlılar arasında birkaç defa el değiştiren şehir bu çekişmelerden büyük hasar görür. (Özkurt, 2020) Tespit edebildiğimiz bu dört farklı dönemde de Alişah Mescidi büyük yıkıma uğramış olabilir. Tahrip gücü yüksek top atışlarının izlerini ve oluşan çatlakları mihrap duvarının kuzeye bakan yüzünde görmek mümkündür. (Foto. 6)

5.1. Tebriz Alişah Mescidi Mimarisi

Yapının mimarisi U şeklinde bir teşkilatlanma gösterir. U şeklinin ağzı açık kısmı yapının mihrabının olduğu güney duvarıdır. Doğu ve batı duvarları, güney duvarından daha kalınca inşa edilmiştir. İlk zamanlarda eserin doğusunda medrese yapıları, batısında zaviye ve kuzeyinde etrafı duvarlarla çevrili oldukça geniş avlusu vardı. Medrese ve zaviye açık avlulu ve tek eyvanlıydı. (Karrenk, 1968: 241) Mescit olarak inşa edilen bu yapı 1809 yılında kale haline getirilmiştir. (Eyice, 1993: 73) İranlı ünlü mimar Ostad Pirnia'ya göre bu yapı Azeri mimarisini temsil eden bir tarzda inşa edilmiştir. (Anonim 2, <https://apochi.com>)

Doğu ve batı duvarlarının yıkıma uğramasından sonra günümüze kalan kısımları birbirinin simetridir. Yani bu kısımdan sağdaki ve soldaki medrese, zaviye gibi yapılara geçişin sağlandığı büyük bir kapı veya geçit olduğu muhtemeldir. D.N. Wilber'in çiziminde batı duvardan bir geçiş sağlanırken, doğu duvar sağır olarak aktarılmıştır. (Çizim 2)

Alişah Mescidinin genişliği 30,15 metre, derinliği (giriş kapısı ile mihrap arası) 65 metre, duvarlarının kalınlığı 10,4 metre ve yerden yüksekliği 25 metredir. (Beksaç ve Çobanoğlu, 2000: 106) Taceddin Ali Şah'ın yaptırdığı her bina Şam, Rum, Tebriz ve Bağdat'taki bütün binalardan daha yüksektir. (Örs, 1992: 156) Eyvan tonozu 30,5 metre genişliğinde 48 metre derinliğinde ve yerden yüksekliği 24 metre idi. Eyvan tonozu inşa edildikten kısa süre sonra yıkılmıştır. Yapının

yerden yüksekliği olan 25 metrenin üzerine eklenen 35 metrelik gövde ile minarenin toplam uzunluğu 60 metreyi bulmaktadır. (Pourtajrishi, 2014) Duvarların köşeleri (bir cepheden diğerine bağlantı yapan yüzeyler) pahlanmıştır yani yumuşak bir geçiş sağlanmıştır.

Yapının minareli olarak fotoğrafı günümüzde mevcut olmamakla beraber, Matrakçı Nasuh Tebriz minyatüründe yapının minare kaidesi olarak nitelenebilecek iki mimari ögesini tasvir etmiştir. (Foto. 3)

Mescidin avlusu 285 x 225 metreyi bulan ölçülerdeydi. İsfahan Cuma Camii gibi dört eyvana sahipti ve orta eyvanın genişliği 30 metre kadardı. Avlu revaklarında mermer payeler kullanılmıştı. Tebriz Alişah Mescidine benzer ve aynı tipin küçük ölçülerle uygulandığı bir yapı daha vardır. İran'ın Kaşan ilinde Natanz yakınlarında yapılan 1304-1309 tarihli Mescid-i Cuma değişik derinliklerdeki dört adet eyvanı ve 14 metrelik kare avlusu ile beraber Tebriz Alişah Mescidi'nin inşa edildiği yıllarda yapılmıştır. (Eyice, 1993: 73)

Mescidin pencereleri 5,5 metre açıklığa ve 16 metre yüksekliğe sahiptir. Mihrabın ölçüleri ise 9 m x 34 m.'dir. Mihrap nişinin eni 4 metredir. (Çizim 3)

Yapının devasa büyüklüğü göz önüne alınırsa ve örtü elemanının kubbe olduğu düşünülürse, Mimar Sinan'ın ülkemize kazandırdığı büyük açıklıkları geçebilen kubbeli⁸ camilere benzer bir yapıdan söz etmek mümkün olabilir. Mihrabın bulunduğu güney duvarının bir taçkapı gibi, yapının diğer üç cephesinden daha yüksek tutulduğu ve böylece güney cephesinden bakıldığında devasa bir şaheser görüntüsünün verilmek istendiği de düşünülebilir. İran, aslında aşkın portallere sahip yapılara yabancı değildir. Bu yapının inşa tarihinden yaklaşık iki asır öncesine kadar İran'da Büyük Selçuklu Devleti pek çok devasa taçkapıya sahip yapı bırakmıştır. Alişah Mescidi, kendi aşkın boyutlarına uygun bir şekilde oldukça büyük pencerelere sahiptir. Bu pencereler günümüzde kepenklere sahip değildir. Yapının kuzey, doğu veya batı duvarında bu açıklıkların olması durumunda doğrudan kapı olarak niteleyebileceğimiz bu mimari öğeler, mihrap duvarında yer almasından dolayı tek ihtimal pencere olarak tanımlanabilir.

Alişah Mescidinin duvarlarının bu denli kalın ve yapının devasa ölçülerde yapılmasının altı nedeni olabilir. Bunlardan biri, her işgal ettiği topraktaki yapıları yağmalayıp, yakıp yıkan Moğolların böyle güçlü bir eser yaparak, olası bir yağmalama olayının yaşanması durumunda sağlam bir yapı ile buna mani olmak istemeleridir. İkincisi Olcayto'nun vezirleri arasındaki çekişmelerin mimarlık alanına taşmasıdır. Vezir Reşidüddin Fazlullah ile Vezir Taceddin Alişah bir rekabet⁹ içindeydi. Reşidüddin Fazlullah Reb-i Reşidi adında çok büyük bir bina¹⁰ yaptırmıştı ve içinde ilkokul, sanat okulu, yüksekokul, daru-ı şifa, kütüphane ve tekke bulunuyordu. Bu binadan hemen sonra Taceddin Alişah mescidin yapımına başlamıştır. Üçüncü neden, Moğolların konargöçer bir kültürden yeni

⁸ Alişah Mescidi'nin doğu ve batı duvarları arasında 30,5 metrelik alan vardır. Yani kubbe bu kadarlık açıklığı geçebilir. Selimiye Cami'nin kubbesi 31,22 metrelik açıklığı geçmektedir.

⁹ Vezirlerin imar faaliyetleri Olcayto'nun dikkati çekmiş ve bu durumu desteklemek için bir ferman çıkararak şehirdeki ileri gelenlerden bu tür faaliyetlere dahil olmalarını istemiştir. (Blair, 1986: 146)

¹⁰ Vezir Reşidüddin Fazlullah, Reb-i Reşidi adında farklı binalardan oluşan bir mahalle kurmuştur. Burada kütüphanenin kurulması için 60 bin dinar harcanmıştır. Farklı milletlerden zanaatkarlar ve sanatçılar ücretli olarak görev yapıyorlar ve mahallede tahsis edilen evlerini izinsiz terk edemiyorlardı, 6-7 bin öğrenci ile 400'den fazla ilim adamı bu merkezlerde görev yapıyorlardı. (Yuvalı, 1998:36)

yeni yerleşik bir kültüre¹¹ geçtikleri bir döneme denk gelen ve İlhanlıların ilk iskân faaliyetlerinin görüldüğü 14. yy.da, yapı ve inşa tekniklerini uygulamada acemilik veya bilgi yetersizliği nedeniyle orantısız ölçüler kullanmalarındır. Dördüncü neden yapının planına göre oldukça büyük olması beklenen bir kubbe, haliyle çok ağır olacaktır. Bu durumda duvarlara yapılacak yük aktarımı nedeniyle dayanıklılık hedeflenmiş olabilir. Beşinci neden mescidi inşa ettiren Taceddin Alishah'ın öldürülmemiş tek İlhanlı veziri olmasının da desteklediği büyüklük kuruntusu da böyle bir yapıya aksetmiş olabilir. Altıncı neden Tebriz'in sürekli geçirmiş olduğu depremlerdir ve 1273 yılında neredeyse şehrin tamamını yıkan depremin daha sonraki yıllarda yaşanması korkusuyla böyle bir duvar kalınlığı tercih edilebilir.

Yapının Kubbeli Olduğu Varsayımı: Bu yapının kubbeli bir örtü elemanına sahip olabilmesi için öncelikle kare bir alanın örtülmesi gerekir. Dikdörtgen bir alanı örtecek bir kubbenin parabolik olması gerekir ve 14.yüzyılda böyle bir yapım tekniği mümkün değildir. Bu durumda 30,5 m x 65 m boyutlarında yekpare bir kubbe değil de bir kenarının uzunluğu 30,5 metreyi geçemeyen kare bir alanı örten kubbe söz konusu olabilir. (Çizim 4)

Alishah Mescidi'nin örtüsü inşasının ilk yıllarında yıkılmış ve iki duvarının arasındaki büyük boşluk hemen hemen herkesin bu yapıyı örtüsüz olarak tanımasına neden olmuştur. (Shishvan, 2016: 1) Binanın kubbesi yapı tamamlandıktan kısa bir süre sonra çökmüştür. (Sarton, aktaran Gördegir, 2019: 189) Kubbeli yapılarda, kubbenin geçebildiği en büyük açıklık mimarlar arasında yüzyıllardır bir prestij nişanesi olmuştur. (Gardeshi, 2015: 153) Rekabet içinde olan vezirlerin mimaride de birbirine üstünlük kurma isteği doğrultusunda bu muhtemel kubbenin aşkın boyutlarda olması beklenebilir. Niloufar Gardeshi'nin "Kubbe Formundaki Yapıların Strüktür ve Malzeme Açısından İrdelenmesi" adlı yüksek lisans tezinde mevcut olan 6 adet tuğla kubbe incelenmiş ve bu yapılarda kubbenin geçebildiği açıklık karşılaştırılmıştır. Tuğla malzeme ile yeryüzünde inşa edilmiş en geniş açıklığa sahip yapı 1436 yılında yapılan Floransa Katedrali'dir ve 42 metre geçilen açıklığı vardır. Daha sonra 1710 yılında yapılan Londra'daki St. Paul Katedrali 30,7 metre ile gelmektedir. Tebriz Alishah Mescidi bu alanda inşa edilmiş üçüncü yapı olarak sıralanabilir.

Matrakçı Nasuh'un Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han adlı eserinde Alishah Mescidi oldukça yüksek kubbesi ile dikkat çekmektedir. Bu durumda Matrakçı, yıkık olma ihtimali kuvvetli olan örtü elemanını kendi birikimlerine dayanarak bir bütün olarak mı tasvir etti veya kubbe gerçekten yapıda mevcut muydu sorularını akıllara getirmektedir. (Foto. 3)

Alishah Mescidi'ni konu edinen Farsça¹² bir makalede hipostil forma sahip olmadığı belirtilmektedir. (Mansuri ve Ajorloo, 2004: 2-3) Bu terimden yola çıkarak bu yapıda kubbe veya tonoz uygulamasının olduğu söylenebilir. Çünkü bir yapının hipostil olabilmesi için kolon ve kirişlerden meydana gelen bir strüktüre sahip olması gerekmektedir. Pers saraylarının taht salonlarına apadana denir. Apadana, düzenli sıralar halinde dizilmiş sütunlarla taşınan bir hipostil salondur. Yani Alishah Mescidi, erken dönem İslam camilerindeki gibi bir yapı sisteminde inşa edilmemiştir.

¹¹ Moğolların konargöçer bir kültürden yerleşik yaşama geçmeleri Gazan Han zamanında (1282-1304) toprak reformu ile sağlanmıştır. Bu reform ile halkı toprağa bağlayan bir sistem ile göçebelik bırakılmıştır. (Yetkin, 1965: 140)

¹² Farsça kaynakları tarama konusunda yardımlarını esirgemeyen İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden Doktora Öğr. Pari Malekzadeh ve Doktora Öğr. Azam Alsadat Badiei'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Alişah Mescidi'nin beşik tonoz örtü elemanı genişlik, derinlik ve yükseklik bakımından Kısra Sarayı'nı geride bırakmıştır. (Shishvan, 2016: 5) Örtü elemanı konusunda, Pers mimarisinin gözde örneklerinden olan Taq Kasra olarak bilinen Kısra Sarayının beşik tonozlu sistemi en makul varsayımdır. Irak'ta bulunan bu beşik tonoz hem bölgesel olarak yakınlığı ile hem de kare veya dikdörtgen planlı yapılara uygulanabilmesi açısından daha uygun bir çözüm olacaktır. (Foto. 7 ve Çizim 5)

Yapının Kubbesiz Olduğu Varsayımı: Vezir Taceddin Alişah'ın ölümü nedeniyle yapının inşası durdurulmuştur. (Marandi, 2015:173) İranlı seyyah ve tarihçi Hamdullah Mustavfi'ye göre yapının inşası için acele edildi ve bu yüzden yıkıldı, tamamlanamadı. (Anonim 4, <https://visitiran.ir>) Böylesine devasa bir yapı için sütunlu olmayan bir çatılı sistem geliştirilmesinde karmaşıklık yaşanmıştır. (Anonim 1, <https://hellotravel.com>) Alişah Mescidinin örtü elemanı konusunda net bir bilgi sahibi olunmadığından dolayı, bu yapının bir namazgah gibi üstü açık bir şekilde bırakıldığı da düşünülebilir. Bir diğer ihtimal ise yapının yarım bırakılması ile oldukça yüksek olması beklenen kubbesi yapıya eklenememiştir.

İran'daki namazgah örnekleri diğerlerinden farklı olarak güneyde mihrabı işaret eden niş koyulduktan sonra eyvanlı bir mekan inşası göze çarpar. *Namazgah* (Bayrakal, 2019) Yapının namazgah olma durumunu güçlendiren eyvanlı bir mimariye sahip olduğu bilgisi yukarıda verilmişti.

Kubbeli cami sorunu Asya'nın tamamında bir çıkmaz haline gelmiş, tıkanmış kalmıştır. Ta ki bir Karakoyunlu yapısı olan Tebriz Gök Mescit 15.yüzyılın ortalarında inşa edilene kadar başarılı bir merkezi kubbe yapısı görülememiştir. Bunda da Anadolu'da gelişen Türk mimarisinin payı büyüktür. (Aslanapa, 1989: 80) (Foto. 8) İlhanlılar devri kubbe problemi Selçukluların olgunlaştırdığı biçimlerin ötesine geçememiş ve büyük ölçüdeki denemeler gelişmeyi engellemiştir. (Altun, 2010: 23) Öte yandan Alişah Mescidi inşa edilirken örtü elemanına sıra geldiğinde, mimarın bu ölçülerde bir yapıya uygun mimari öge tasarlayamaması, çözüm üretememesi neticesinde bu şekilde bırakılmış olabilir.

5.2. Tebriz Alişah Mescidi Süslemeleri

Tebriz'in simgesi sayılan Alişah Mescidi alçı, mermer ve çini süslemeler barındırıyordu. Bu süslemelerden hiçbirisi günümüze ulaşamamıştır. (Marandi, 2015:173) Yakın zamanda restorasyon işlemleri tamamlanan yapıda çok miktarda alçı ve çini malzeme ile beraber mermer ve türevi oldukça fazla taş malzemelere de rastlanmıştır. (Bülbül, 2012: 149) Bu bilgilerden yola çıkarak, ele geçen çini malzemelerden sadece bir parçasının temsili olarak günümüzde Alişah Mescidi'nin batı duvarında sergilendiği düşünülebilir. Çünkü böyle bir çini uygulamasının yapının ilk yapımından kalma ihtimali düşüktür. (Foto. 9-10)

Alişah Mescidi devasa boyutlarına karşın günümüze bezeme unsurlarını koruyamadan gelmiştir. Kalıntıların tamamı tuğla malzemedir. Tuğlanın uzun veya kısa kenarlarının kullanımı ve dizilimin yatay, vevv veya dikey şekilde yapılması ile yapıya hareketlilik kazandırılmıştır. Yine aynı tekniklerin kullanımı ile mimari öğelerin vurgulanması mümkün olmuştur. Mihrap nişinin üzerinde, mihrap alınlığının üzerinde ve en üstte güney duvarından biraz taşan sivri kemer ile sağdaki ve soldaki kapıların sivri kemerleriyle beraber toplam beş sivri kemer kible duvarında

görülür. Tuğlalar, bu kemerlerin zirve noktasının sağ tarafında sağa eğimli, sol tarafında sola eğimli olarak dizilmiştir. Mihrapta bordür olarak tanımlanacak bir süsleme yoktur. Kible duvarında görülen belli bir düzene göre yapılan basamaklar dik açılıdır. Mihrap bordüründe ise bu basamak eğik açıyla yapılmış olup silmeli pahtır. Mihrabı içine alan dikdörtgen bölmenin üst kenarı ardışık boşluklarla süslenmiştir. Aynı kenarda ahşap malzeme ile hareketlilik sağlanmıştır. (Foto. 11-12)

Alişah Mescidi'ne güney cepheden bakıldığında mihrap taşıntısının oldukça fazla olduğu görülür ama harim kısmından bakıldığında mihrap nişi görüldüğü kadar derin değildir. Bu durum, yapıya Selçuklu mimarisindeki taçkapılarda mevcut olan ihtişamı ekleme düşüncesi ile yapılmış olabilir. (Foto. 11,13)

Yapının harim kısmında doğu ve batı duvarlarında karşılıklı olarak iki basamaklı panoların dikdörtgen veya kare formunda olduğu görülmektedir. Bu panoların üst kenarları ardışık boşluklarla hareketlendirilmiştir. (Foto. 14)

Alişah Mescidinin güney duvarına dış cepheden bakıldığında kale görünümünü destekleyen bazı mimari elemanlar söz konusudur. Mihrap taşıntısının üst kısmında yuvarlak kemerli üç pencere bulunur. Bunlardan ortadaki dışarı doğru uzanan oluk ile yağmur suyunun dışarı atılması sağlanmıştır. Mihrap taşıntısının üst kısmında sağda ve solda sivri kemerli dörder pencere daha bulunur. Bu pencerelerin aralarında ince uzun üçer dikdörtgen bölmeler vardır. (Foto. 13) Dış cepheden bakıldığında, mescidin doğu duvarı ile güney duvarının kesiştiği noktada bir pencere daha vardır. (Foto. 15) Bunun simetriğinde olması gereken pencere, ön cepheden görünmeyip, batı cephede kalmıştır. Batı duvarında ince uzun üç dikdörtgen bölmeden sonra bir sivri kemerli bir de dikdörtgen formlu ve alınlıklı pencere vardır. Bunların da yanında, yarım bırakılan bir restorasyon görüntüsü veren, tahtadan yedi büyük göz alta, yedi küçük göz üstte olacak şekilde iskelet yapılmıştır. (Foto. 16) Yine yapıya dış cepheden bakıldığında doğu duvarda sivri kemerli üç pencere bulunur, bunların arasında ince uzun üçer dikdörtgen bölmeler vardır. Yapının harim kısmından doğu ve batı duvarlarının üst kısımlarına bakınca simetrik bir gelişim gösterdiği görülür. Batı duvarının tepesinde görülen açıklığın bir kapı veya pencere olması muhtemeldir. Aynı mimari eleman doğu duvarın üst noktasında mevcut iken günümüze ulaşamamış olabilir. (Foto 1.)

6. SONUÇ

Araştırmamıza konu olan Tebriz'deki Alişah Mescidi, Tebriz'in bir dönüşüm geçirdiği zamanda inşa edilmiştir. Ortaçağda Tebriz şehrinde göçebe zihniyete sahip bir gelenekten gelen Gazan Han, yerleşik hayata geçme adına ilk denemeleri yapmaya başlamıştır. Bu amaç doğrultusunda, Tebriz ilk defa geniş kapsamlı bir merkez olma girişimine şahitlik etmiştir.

Moğollar yaşamış oldukları kültür ortamının kendilerini yetiştirme tarzına göre bir kente bağlılığı kabul edemeyen ve böylece hep aynı yerde yaşayamadıklarından, ilk zamanlarda Moğol mimarisinden bahsetmek imkânsızdır. İlhanlılar döneminde imar faaliyetleri olmuştur. İlhanlılar sayesinde Moğollar, istila ettikleri bölgelerdeki eserleri yıkıp geçen yapıdayken, bir asırdan daha kısa bir sürede, kendilerinden sonraki nesillere miras bırakacakları mimarlık eserlerini inşa edebilmeyi başarmışlardır.

İlhanlılarda Gazan Han'ın yaptığı reformlardan biri olan çift vezirlik sistemi İran coğrafyasına miras bırakılacak sanat eserlerinin sayısını çoğaltma konusunda olumlu bir karar olmuştur. Vezirler hükümdarlarının itibarını kazanmak için imar faaliyetlerinde yarışa girmişlerdir. Öte yandan devletin bekasını unutarak çeşitli suçlamalar ve tuzaklar kurarak da pek çok idam kararının çıkarılmasına neden olmuşlardır.

Moğolların bilinen inançları arasında Budizm, Hristiyanlık ve Şamanizm sayılabilir. Bunların yanı sıra Gazan Han (1295-1304) zamanında Müslüman olan Moğollar bu tarihlerden itibaren İslam mimarisi kapsamında eserler vermeye başlamışlardır. Daha sonraları bozulan siyasi durum nedeniyle bu eserlerin de pek azı günümüze gelebilmiştir. (Eyice, 1993: 73) İran topraklarında inşa edilen abidevi eserlerden biri, İlhanlıların ise en görkemli eserlerinden biri olarak nitelenebilecek olan Tebriz Alişah Mescidi, bulunduğu coğrafyadaki kaos nedeniyle sadece kible duvarı ile günümüze gelebilmiştir.

Mescidin örtü elemanı konusunda kubbenin varlığı tam olarak netleşmemiştir. Yapının kubbeli olduğunu gösteren görseller olmadığı gibi kaynakların sadece birinde kubbenin varlığından söz edilmektedir. Kubbenin tam olarak bitirilememesi veya yapımından hemen sonra çökmüş olması akıllara asıl mesleği kuyumculuk olan Vezir Taceddin Ali Şah'ın mescidin planını bizzat kendisinin çizmiş olduğunu getirtir. Böyle bir durumda, kubbeli sistemlerin yük aktarımı, basınç gerilmesi, çekme gerilmesi gibi bazı mühendislik bilgilerinden yoksun bir vezirin elinden çıkan planın, yapı inşası sırasında büyük sorunlar çıkarma potansiyeli vardır. Öte yandan Taceddin Ali Şah, yaptırdığı her binanın, bulunduğu coğrafyadaki bütün binalardan hep daha yüksek olmasını istemiştir.

Bu araştırmada, pek çok varsayım ile örtü elemanı konusuna açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Bunlar arasında Kisra Sarayının beşik tonozlu sisteminin Taceddin Alişah Mescidi için en uygun çözüm olduğu kanaatindeyiz. Vezir Taceddin Ali Şah'ın henüz vezirlik makamına gelmeden önce Kisra Sarayı'nın bulunduğu Bağdat şehrine ticaret için gittiği bilinmektedir. Hem bu sarayı görmesi hem de Taceddin Alişah Mescidi'nin planını kendisinin çizmesi ile örtü elemanının beşik tonoz olma ihtimali oldukça yüksektir.

İran'ı, Selçuklulardan Kaçar Hanedanlığına kadar (1925) Türkler yönetmiştir. *Türk Kahvesi* (Taşağıl, 2020). 1980 ve daha sonraki yıkımların bilinçli bir şekilde yapıldığı, yerel mirasın bu şekilde tahrip edilmesinin yerel Azerbaycan kimliğinin sistematik bir şekilde yok edildiğini akıllara getirmektedir. (Anonim 6, <https://wikiwand.com>) Tebriz Alişah Mescidi'nin 2016 yılından beri Arkeolojik Kazı Başkanlığı'nı yapan Bahram Ajorloo¹³ ile yapılan görüşmede de kendisi vahşice kasıtlı bir yıkımın dinamit ve buldozerler ile yapıldığını belirtmiştir. Hatta şu an görülenin mescidin kendisi olmadığını, asıl mescidin yapının doğu kısmında mevcut iken 1997 yılında kalıntılarının tamamen ortadan kaldırıldığı görüşündedir. 2019 yılındaki saha çalışmalarımız sırasında bahsi geçen kalıntıların üzerine modern bir cami inşası, hakkında mahkeme kararları olmasına rağmen, bitmek üzeriydi. Böyle bir uygulama ile Alişah Mescidi'nin olası bir yöntemli yeniden inşası ortadan kaldırılmış oldu.

¹³ Doç. Dr. Bahram Ajorloo, Tebriz İslam Sanatları Üniversitesi, Uygulamalı Sanatlar Fakültesi, Arkeoloji ve Arkeometri Departmanı, bahram.ajorloo@gmail.com

KAYNAKÇA

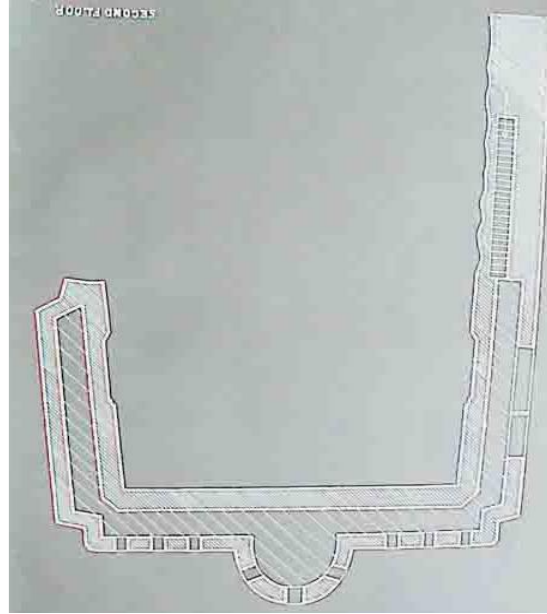
- Abbasi, J., & Hajiabady, F. (2016). "Premiership In Fifteenth-Century Iranian Provincial Dynasties: From The Decline Of The Ilkhanids To The Rise Of The Timurids". *Iran Nameh*, 1(2):174-198.
- Ajorloo, B. & Babayloo, N. (2014). "The Alienation of Qajarid Identity at the Arch of Alishah in Tabriz". *The Scientific Journal of NAZAR research center (Nrc) for Art, Architecture & Urbanism*. 10(27):47-58
- Aksarayi, M. (2000). *Müsameretü-l Ahbar*, (Çev.: Mürsel Öztürk), TTK, Ankara.
- Altun, A. (2010). "Erken Dönem İslam Mimarisi". (Ed. Muhittin Serin), *İslam Sanatları Tarihi*, ss. 10-38, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Anonim 1, <https://hellotravel.com/iran/arg-of-tabriz>. (18.08.2020)
- Anonim 2, <https://apochi.com/attractions/tabriz/arg-of-tabriz/>. (18.08.2020)
- Anonim 3, <http://irantravellers.org/iran-tourist-attraction/92-arg-of-tabriz.html#sel=6:1,10:129>. (18.08.2020)
- Anonim 4, <https://visitiran.ir/attraction/arg-alishah>. (18.08.2020)
- Anonim 5, <https://tripyar.com/iran/east-azerbaijan/tabriz/attractions/ancient-and-historical/historical/arg-of-tabriz.html>. (18.08.2020)
- Anonim 6, https://wikiwand.com/en/Arg_of_Tabriz. (18.08.2020)
- Aslanapa, O. (1989). *Türk Sanatı. Remzi Kitabevi*, İstanbul.
- Aştiyani, İ.A. (1985). *Tarih Moğol: Az Hemleye Çengiz ta Teşkil Dolat-i Timuri*. Amir Kabir, Tahran.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2007). "Tarihte Tebriz". Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aylar, M. (2019). "Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis". (Ed. Mehmet İnbaşı & Mehmet Demirtaş), *Oratacağ İslam Coğrafyacılarına Göre Bitlis-Ahlat Çevresi*, ss. 81-94, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Bitlis.
- Bakış, A., Serdar, M.T., Işık, E., Akıllı, A., & Hattatoğlu, F. (2015). "Van Gölü Havzası İpek Yolu Güzergahı Üzerine Bir Çalışma". *International Journal of Scientific and Technological Research*. 1(2):51-75.
- Batuta (1983). *İbn-i Batuta Seyahatnamesi*. (Çev.: Muhammed Et-Tanci), Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Bayrakal, S. (2019). *Namazgah [TV Programı]*. Saraç Film. Diyanet TV, Ankara.
- Beksaç, E., & Çobanoğlu, A.V. (2000). "İlhanlılar". *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (XXII):105-108, İstanbul.
- Beyani, S. (1389). *Din Ve Devlet Der Iran Akhd-ı Mogol. Merkez-ı Nesr-ı Danis Gahi*. (Hukümet-i İlhanlı; Nebord-ı Meyan-ı du Ferheng), Tahran.

- Bilgili, A.S. (2011). "Tebriz". Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (XL):219-222, İstanbul.
- Blair, S.S. (1986) "The Mongol Capital of Sultâniyya: The Imperial", Journal of Persian Studies. (27):139-151.
- Beysanoğlu, Ş. (2003). Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Ankara.
- Browne, E.G. (1959). A Year Amongst The Persians: Adam and Charles Black, London.
- Bülbül, S. (2012). "İran İlhanlı Dönemi Mimari Süslemesi XIII.-XIV. yy". Doktora Tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Can Y. & Gün R. (2015). İslam Sanatına Giriş. Ensar Neşriyat, İstanbul.
- Canım, R. (2016). Simurgun Kanatlarında İran Seyahatnamesi. Ülke Yayınları, İstanbul.
- Chardin, J. (2014). Chardin Seyahatnamesi. (Çev.: Ayşe Meral), (Ed. Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Clavio, R.G (1975). Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat. (Çev.: Ömer Rıza Doğrul), Nakışlar Yayınevi, İstanbul.
- Doğanay, A. (2010). "Türk Çini Sanatı". (Ed. Muhittin Serin), İslam Sanatları Tarihi, ss.170-194 Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Doğan, B. & Doğanay A. (2017). "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinde Mimarî ve Sanat Üslûbu Üzerine Bir Değerlendirme". İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi, 6(1):652-682.
- Elmastaş, N. & Polat, S. (2007). "Van Gölü'nde Seviye Değişiklikleri ve Erciş Şehri". Öneri Dergisi. 7(27):(383-392).
- Erdem, G.D. (2018). "İran Devlet Adamlarının İlhanlı İdari Sistemi İçerisindeki Rekabetleri". Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erkal, M. (1991). "Arşın". Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (III):411-413, İstanbul.
- Eyice, S. (1993). "Cami". Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (VII):56-90, İstanbul.
- Gardeshi, N. (2015). "Kubbe Formundaki Yapıların Strüktür ve Malzeme Açısından İrdelenmesi". Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Gördegir, E. (2019). "Olcaytu Han ve Zamanı (1304-1316)". Doktora Tezi. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Haykıran, K.R. (2016). Moğollar Zamanında Yakın Doğu. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- İkbal, A. A. (2008). Tarih-e Moğol (Moğol Tarihi). Nigah Yayınevi, Tahran.
- Iran's Metropolises News Agency (2019). "Arg-e Ali Shah In Tabriz", <https://en.imna.ir/news/384411/Arg-e-Ali-Shah-in-Tabriz>. Erişim Tarihi: 18.08.2020
- Jahn, K. (1971). "Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 13(24):31-60.

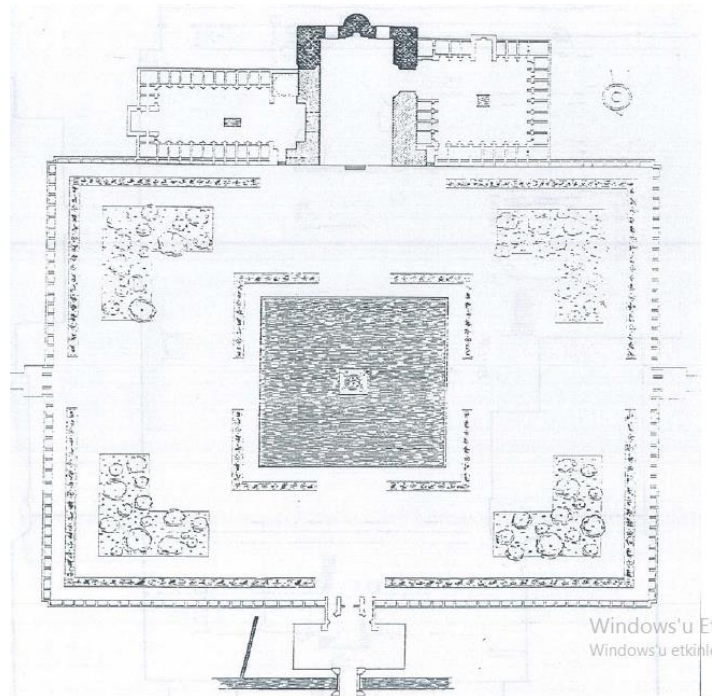
- Karrenk, A. (1968). Asar ve Ebniyeye Tarihi Tebriz. Tebriz.
- Kaşani, A. (1969). Tarih-i Olcaytu. Mehin Hambli Neşriyat, Tahran.
- Kaşani, A. (1384). Tarih-e Padişah Said Gıyasedünya ve Din Olcaytu. Heftomin Numayışgah Beynelmileli, Tahran.
- Kılıç, O. (2012). “Van”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (XLII):505-510, İstanbul.
- Keleş, E. (2018). “İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti’nin Yönetim Sistemi Ve İktisadi Durumu”. Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi. 5(18):558-585.
- Küçükkürtül, M.R. (2014). Kubbelerin Gölgesinde İslam Şehirleri. Mostar Yayınları, İstanbul.
- Polat, K. (2010). “V. Ve XV. Yüzyıllar Arasında Tebriz”. Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Marandi, H.S. (2015). “İlhanlıların İran’daki Siyasi Faaliyetleri ve Eserleri”. Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Malakouti A. (2003). Asre Azadi Gazetesi, Yıl 6, Sayı 339.
- Mansuri, S.A. & Ajorloo, B. (2004). “Alişah Tebriz Erg’inin Yeniden Tanıtımı ve Uygulamaları”. Hoberhaye Ziba Dergisi 57-68
- Örs. D. (1992). “Tarih-i Olcaytu”. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özgüdenli, O.G. (2000). “İftihariler”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (XXI):510-521, İstanbul.
- Özgüdenli, O.G. (2006). “XIV Yüzyılda Tebriz’de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)”İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, (Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı), (37):253-289
- Özgüdenli, O.G. (2007). “Olcaytu Han”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (XXXIII):345-347, İstanbul.
- Özgüdenli, O.G. (2008). “Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedani”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (XXXV):19-21, İstanbul.
- Özgüdenli, O. G. (2013). “Vezir”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (XLIII):89-90, İstanbul.
- Özkurt, K. (Basım Aşamasında). Tebriz’deki Mimari Eserler (1300-1925).
- Vassaf. (1346). Tahrir-i Tarih-i Vassaf. Neşir. Abdul-Muhammed Ayeti, Tahran.
- Yetkin, K.S. (1965). İslam Mimarisi. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Yuvalı, A. (1994a). İlhanlılar Tarihi1, Kuruluş Devri. Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- Yuvalı, A. (1994b). “Ebu Said Bahadır Han”. Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (X):218-219, İstanbul.

- Yuvalı, A. (1998). “Altın Orda – İlhanlılar Mücadelesi Sırasında Tebriz Şehri”, Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, ss. 31-37. AYK Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Yuvalı, A. (2017). İlhanlı Tarihi. Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Pourtajrishi, V. (2014). “Jame Or Shah Mosque Of Tabriz”. <http://www.masjed.ir/en/article/1894/Jame-or-Shah-Mosque-of-Tabriz>. Erişim Tarihi: 18.08.2020.
- Saray, M. (1999). Türk-İran İlişkileri. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Sayılı, A. (1971). Gazan Han'ın Türbesi Hakkında Bir Manzume, İran Şahlığının Şeninşahlı 2500 Kuruluş Yıldönümü Armağanı. MEB, İstanbul.
- Shishvan, S.N. (2016). “Recognition Of Arg-e Ali Shah, Also Known As Arg-e Tabriz (Altar Of Jama Masjid Of Tabriz Built In Ilkhanate Period 1)”. Journal of Art and Architecture Studies, 5(1): 01-12.
- Taşagıl, A. (2020). Türk Kahvesi [TV Programı]. Tvnet, İstanbul.
- T.C. Erciş Kaymakamlığı (2020). “Erciş'in Tarihi”, <http://ercis.gov.tr/ercisin-tarihi>, Erişim Tarihi: 17.06.2020
- Zeyrek, Y. (2001). Tarih-i Osman Paşa: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri ve Tebriz'in Fethi. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Wilber, D. N. (1969). The Architecture of Islamic Iran The II Khânid Period. Greenwood Press Publishers, New York.

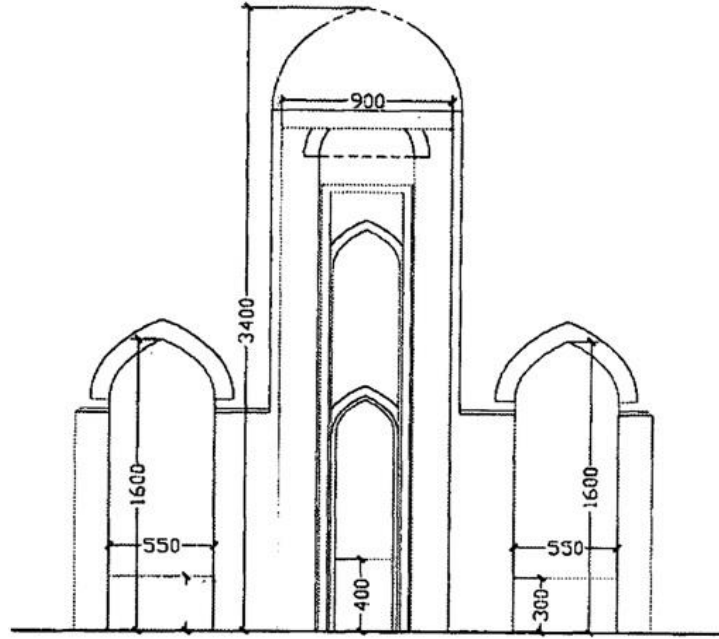
7. ÇİZİMLER VE FOTOĞRAFLAR

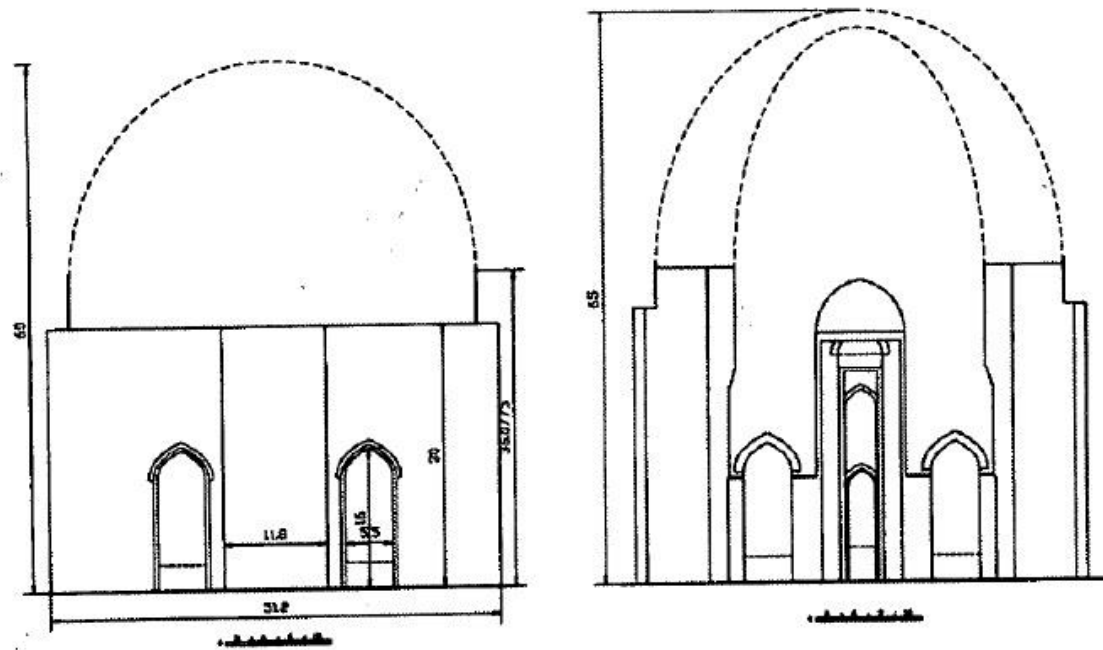
Çizim 1: Tebriz Alişah Mescidi 1980 Yıkımından Önceki Çizimi (Shishvan, S.N.)

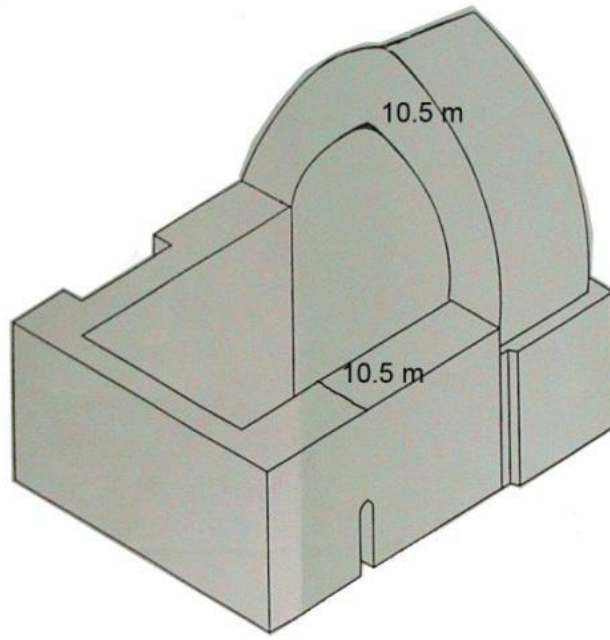
Çizim 2. Alişah Mescidi, Restitüsyon (Wilber D.N.)

Çizim 3: Alişah Mescidi Mihrap ve Pencereleeri (Mansuri, S.A. ve Ajorloo, B.)

Çizim 4: Tebriz Alişah Mescidi Kubbe Tasarımı (Mansuri, S.A. ve Ajorloo, B.)

Çizim 5: Tebriz Alişah Mescidi Beşik Tonoz Tasarımı (Shishvan, S.N.)

Foto. 1: Tebriz Alişah Mescidi Harimden Görünüş

Foto. 2: Tebriz Alişah Mescidi Haritada Sağ Alt Köşede (Matrakçı Nasuh)

Foto. 3: Tebriz Alişah Mescidi Tasvirinden Detay (Matrakçı Nasuh)

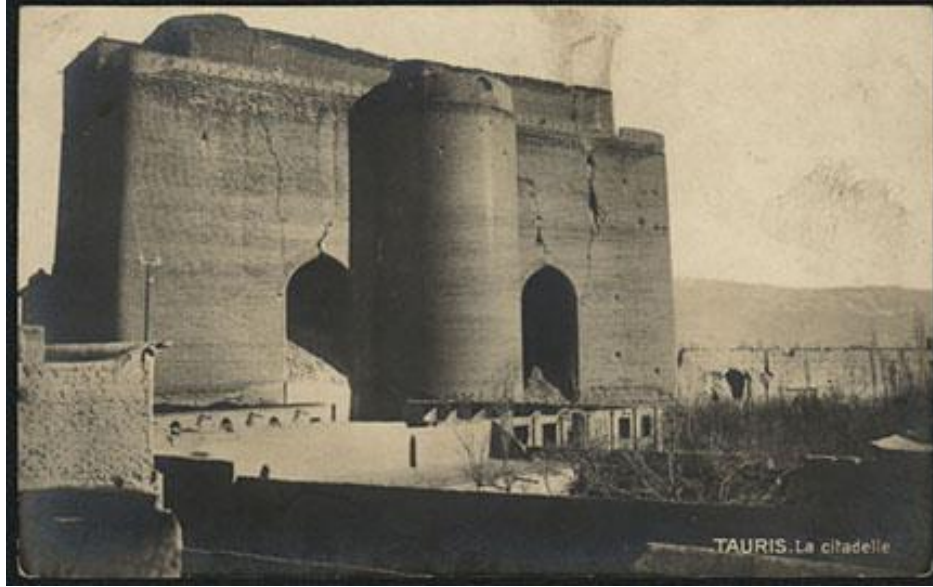

Foto. 4: Tebriz Alişah Mescidi, Kaçarlar Dönemi 1786-1925 (Wikipedia)

Foto. 5: Tebriz Alişah Mescidi 1980 Yıkımından Önceki Görünümü (Archnet.org)

Foto. 6: Tebriz Alişah Mescidi, Tahrip Edilen Kible Duvarı

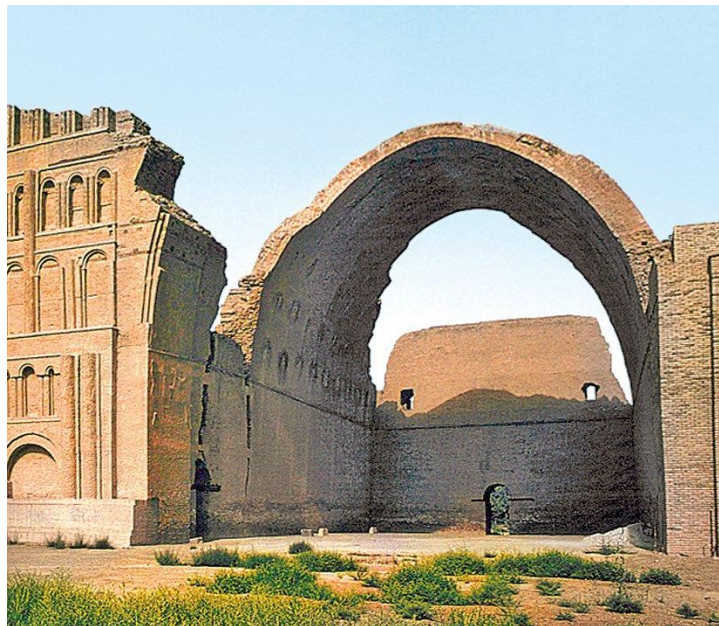

Foto. 7: Taq Kasra (Kisra Sarayı) Beşik Tonozu (İSAM)

Foto 8: Tebriz Gök Mescit (Mescid-i Kebud)

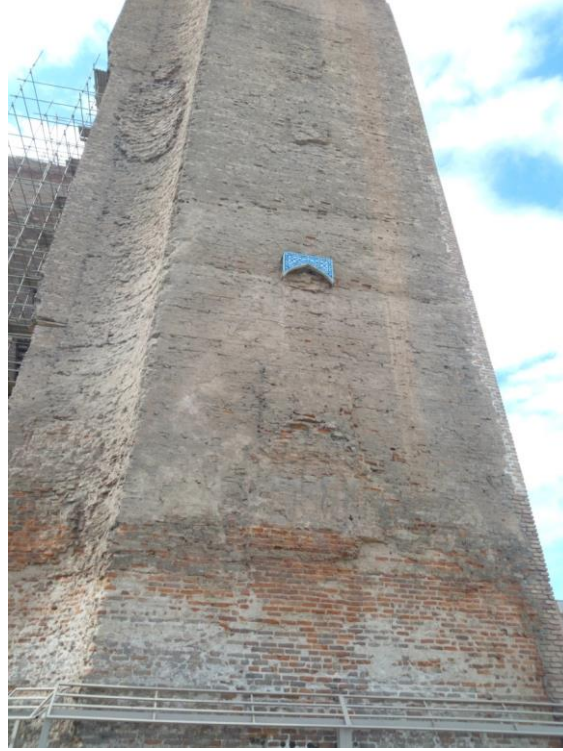

Foto. 9: Tebriz Alişah Mescidi Batı Duvarında Çini Temsili

Foto. 10: Tebriz Alişah Mescidi Batı Duvarında Çini Temsili, Detay

Foto. 11: Tebriz Alishah Mescidi Mihrabı ve Pencereleri

Foto. 12: Tebriz Alishah Mescidi Mihrabının Üst Kısmı

Foto. 13: Tebriz Alişah Mescidi Mihrap Duvarı

Foto. 14: Tebriz Alişah Mescidi Hariminden Doğu Duvarı

Foto. 15: Tebriz Alishah Mescidi Güney ve Doğu Duvarı

Foto. 16: Tebriz Alishah Mescidi Batı Duvarı